SAMPLE CONTENT

Perfect

समाजशास्त्र

इयत्ता बारावी (कला)

पाठ्यपुस्तक व बोर्डाच्या प्रश्नपत्रिका आराखड्यावर आधारित

आजच्या काळात अंकीकृत रूपांतर प्रणाली (Digital Transformation System) मुळे लोकांमधील सामाजिक आंतर क्रिया सहज व सुलभ होत आहे आणि यातून एक मजबूत सामाजिकबंध तयार होण्यास मदत होत आहे.

मेघना जाधव
M.A., M.Ed., SET (Edu., Geog.)

सुरभी जोशी
M.A. (Economics)

Target Publications® Pvt. Ltd.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे
यांच्याद्वारे निर्धारित नवीन पाठ्यपुस्तकावर आधारित.

PERFECT

समाजशास्त्र

इयत्ता बारावी (कला)

ठळक वैशिष्ट्ये

- नवीन पाठ्यपुस्तकावर आधारित.
- संपूर्ण आशयाची मांडणी प्रश्नोत्तरांच्या स्वरूपात.
- विविध प्रकारच्या प्रश्नांचा समावेश.
- ‘पाठाची रूपरेषा’ शीर्षकांतर्गत थोडक्यात पाठाचा आढावा.
- पाठाधारित, पाठांतर्गत व पाठ्येत्तर प्रश्नांचा समावेश.
- आशयानुसार बोर्डाच्या मार्च २०२० च्या प्रश्नांचा उत्तरांसह समावेश.
- ‘ज्ञानगुरू’ शीर्षकांतर्गत आशयासंबंधित अधिकची रुचीपूर्ण माहिती.
- संकल्पनेची सुस्पष्टता ‘आकलन हेतू स्पष्टीकरण’ शीर्षकांतर्गत.
- ‘ज्ञानाचे उपयोजन’ शीर्षकांत[illegible] कृती [illegible]तील [illegible]ठांतर्गत प्रश्नांचा समावेश.
- आशयासंबंधित माहिती, पाठांतर्ग[illegible] व [illegible]नातर्गत विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे Q. R. Code द्वारे उपलब्ध.
- प्रत्येक पाठाच्या शेवटी स्वयंमूल्यमापनाकरिता सराव चाचणी (उत्तरे Q. R. Code द्वारे उपलब्ध).
- बोर्डाची प्रश्नपत्रिका Q. R. Code द्वारे उपलब्ध.

Sample Content

Printed at: **India Printing Works,** Mumbai

© Target Publications Pvt. Ltd.
No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, C.D. ROM/Audio Video Cassettes or electronic, mechanical including photocopying; recording or by any information storage and retrieval system without permission in writing from the Publisher.

Balbharati Registration No.: 2018MH0022 | TEID: 1995 | P.O. No. 1998

प्रस्तावना

महाराष्ट्र पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाने तयार केलेल्या इयत्ता १२ वी समाजशास्त्र पाठ्यपुस्तकामध्ये भारतीय समाजाची ओळख या उपशीर्षकांतर्गत भारतातील विविध सामाजिक समूह, विविध सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यांसंबंधित आशयाची मांडणी केली आहे. या पाठ्यक्रमाचे विश्लेषण करून तयार केलेले टार्गेट प्रकाशनाचे **Perfect समाजशास्त्र इयत्ता बारावी (कला)** हे पुस्तक प्रकाशित करताना आम्हांला आनंद होत आहे.

पाठाच्या सुरुवातीला 'पाठाची रूपरेषा' या शीर्षकांतर्गत पाठाचा आढावा घेण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना पाठातील आशयाचे आकलन होण्याकरता आवश्यक तेथे Q. R. Code द्वारे माहिती पुरवण्यात आली आहे. आशयाची व्यापकता लक्षात घेता पाठाधारित प्रश्न अधिकचे प्रश्नही देण्यात आले आहेत. 'आकलन हेतू स्पष्टीकरण' शीर्षकांतर्गत विषयातील काही संकल्पनांचे स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. याशिवाय, आशयासंबंधित अधिकची रंजक माहिती 'ज्ञानगुरू' शीर्षकांतर्गत देण्यात आली आहे. 'ज्ञान व उपयोजन' या शीर्षकाखाली कृतींच्या स्वरूपात विचारलेल्या पाठांतर्गत प्रश्नांची आवश्यकतेनुसार उत्तरे देण्यात आली आहेत. तसेच काही उत्तरे व उपक्रमामधील प्रश्नांची उत्तरे ही Q. R. Code स्वरूपात उपलब्ध करण्यात आली आहेत. आशयाबाबत विद्यार्थ्यांना स्वमूल्यमापन करता यावे याकरता प्रत्येक पाठाच्या शेवटी सराव चाचणी दिली आहे आणि उत्तरांच्या पडताळणीसाठी Q. R. Code द्वारे उत्तरे पुरवण्यात आली आहेत.

हे पुस्तक परिपूर्ण होण्याकरता आम्ही सर्वतोपरी प्रयत्न केले आहेत. पुस्तकाची उत्कृष्टता अधिकाधिक वाढावी याकरता आपल्या सूचना व प्रतिक्रिया स्वागतार्ह आहेत. आपला अभिप्राय पुढील इ-मेल पत्त्यावर पाठवू शकता.

इ-मेल आयडी mail@targetpublications.org

प्रकाशक

आवृत्ती: प्रथम

Sample Content

Disclaimer

This reference book is transformative work based on textbook 'समाजशास्त्र: प्रथमावृत्ती: २०२०' published by the Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research, Pune. We the publishers are making this reference book which constitutes as fair use of textual contents which are transformed by adding and elaborating, with a view to simplify the same to enable the students to understand, memorize and reproduce the same in examinations.

This work is purely inspired upon the course work as prescribed by the Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research, Pune. Every care has been taken in the publication of this reference book by the Authors while creating the contents. The Authors and the Publishers shall not be responsible for any loss or damages caused to any person on account of errors or omissions which might have crept in or disagreement of any third party on the point of view expressed in the reference book.

© reserved with the Publisher for all the contents created by our Authors.

No copyright is claimed in the textual contents which are presented as part of fair dealing with a view to provide best supplementary study material for the benefit of students.

वैशिष्ट्ये

पाठाची रूपरेषा
'पाठाची रूपरेषा' या शीर्षकांतर्गत पाठाचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आला आहे.

विविध प्रश्नप्रकार अंतर्भूत
संपूर्ण पाठ प्रश्नोत्तरांच्या स्वरूपात देण्यात आला आहे. यामध्ये पाठ्यपुस्तकातील सर्व प्रश्नप्रकारांचा समावेश करण्यात आला आहे.

आकलन हेतू स्पष्टीकरण
विद्यार्थ्यांना प्रश्नांच्या उत्तरामागील मूळ संकल्पना व्यवस्थित समजून घेता यावी याकरता आवश्यक तेथे आकलन व स्पष्टीकरण (उत्तराचा भाग नसलेले) देण्यात आले आहे.

ज्ञानगुरू
विद्यार्थ्यांना पाठातील आशयासंबंधित अधिकची रंजक माहिती 'ज्ञानगुरू' शीर्षकांतर्गत उपलब्ध करून दिली आहे.

उत्तरांतील महत्त्वपूर्ण शब्द ठळक स्वरूपात
दीर्घोत्तरी प्रश्नांच्या उत्तरांचे आकलन व स्मरण व्हावे याकरता उत्तरातील महत्त्वाचे शब्द ठळक केले आहेत. तसेच, मुद्द्यांच्या स्वरूपात उत्तरे दिली आहेत.

Q. R. Code
विद्यार्थ्यांना आशयासंबंधितची अधिक माहिती, तसेच ज्ञानाचे उपयोजन शीर्षकांतर्गत कृती स्वरूपातील प्रश्न व उपक्रमांतर्गत विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे आवश्यकतेप्रमाणे Q. R. Code द्वारे उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत.

सराव चाचणी
विद्यार्थ्यांना पाठासंदर्भात स्वयंमूल्यमापन करण्याच्या दृष्टीने पाठाच्या शेवटी सराव चाचणी देण्यात आली आहे आणि याची उत्तरे Q.R. Code द्वारे दिली आहेत.

Sample Content

प्रश्नपत्रिका आराखडा

प्र. क्र.		प्रश्न	विकल्पांशिवाय प्रश्नांची संख्या	विकल्पांसह प्रश्नांची संख्या	विकल्पांशिवाय गुण	विकल्पांसह गुण
१.		खालील प्रश्न सोडवा.				
	(अ)	रिकाम्या जागा भरा.	५	५	५	५
	(ब)	चुकीची जोडी दुरुस्त करा.	५	५	५	५
	(क)	दिलेल्या पर्यायांपासून योग्य पद/संज्ञा ओळखा.	५	५	५	[illegible]
	(ड)	अधोरेखित शब्द दुरुस्त करा आणि विधान पूर्ण करा.	५	५	५	५
२.		टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)	२	३	८	[illegible]
३.		फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही तीन)	३	५	१२	२०
४.		खालील संकल्पना सोदाहरण स्पष्ट करा. (कोणत्याही दोन)	२	३	[illegible]	१२
५.	(अ)	संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.	१	१	४	४
	(ब)	खालील विधाने सत्य की असत्य आहेत हे कारणे देऊन सांगा. (कोणतीही दोन)	२	[illegible]	८	१२
६.	(अ)	खालील उतारा वाचा व त्याखालील दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा.	[illegible]	२	६	६
	(ब)	आपले व्यक्तिगत मत नोंदवा. (कोणत्याही एकावरील)	१	२	४	८
७.		दीर्घ उत्तर (कोणतेही एक)	१	२	१०	२०
		एकूण गुण	३४	४१	८०	११४

अनुक्रमणिका

घटक	पाठाचे नाव	विकल्पांशिवाय गुण	विकल्पांसह गुण	पृष्ठ क्रमांक
	विभाग १			
१.	भारतीय समाजाचा परिचय	१२	१९	१
२.	भारतीय समाजाचे वर्गीकरण	१३	१८	२४
३.	भारतीय समाजातील विविधता आणि एकता	१२	१५	४८
४.	भारतीय समाजातील परिवर्तनाच्या प्रक्रिया	१२	१९	६४
५.	भारतातील सामाजिक चळवळी	१२	१५	८०
६.	भारतातील सामाजिक समस्या	१३	२२	९८
	विभाग २			
७.	उतारा	०६	०६	११९
	बोर्डाची प्रश्नपत्रिका पाहण्याकरता शेजारील Q. R. Code स्कॅन करावा.			

टीप: १. पाठाखालील स्वाध्यायांतर्गत दिलेले प्रश्न * या चिन्हाने दर्शवले आहेत.

२. पाठामध्ये चौकटीत दिलेल्या आशयासंबंधित प्रश्न # या चिन्हाने दर्शवले आहेत.

Sample Content

५ भारतातील सामाजिक चळवळी

पाठाची रूपरेषा

सामाजिक चळवळीचा अर्थ आणि स्वरूप

१. लॉरेन्झ वॉन स्टीन या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने सर्वप्रथम 'सामाजिक चळवळ' ही संज्ञा वापरली.

२. सामाजिक चळवळीची विशिष्ट अशी एक व्याख्या करता येत नाही.

३. **सामाजिक चळवळींची वैशिष्ट्ये**
   - i. मूलतः सामूहिक स्वरूप
   - ii. नियोजित आणि हेतुपुरस्सर कृती
   - iii. विचारप्रणाली आणि उद्दिष्टे यांचे पाठबळ
   - iv. सामाजिक बदल घडवून आणणे हा उद्देश

४. **सामाजिक चळवळींचे प्रकार**
   - i. सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रज्ञ डेव्हिड ॲबरले : परिवर्तनाचे लक्ष्यगट व व्याप्ती या निकषांवर आधारित. प्रकार - पर्यायी, सुधारात्मक, मुक्तिदायी आणि क्रांतिकारी.
   - ii. हर्बर्ट ब्लूमर : सर्वसाधारण, विशिष्ट, अभिव्यक्तित्मक या तीन प्रकार श्रेणींमध्ये वर्गीकरण.

५. **सामाजिक चळवळींची कारणे**
   - i. सांस्कृतिक दरी
   - ii. सामाजिक विघटन
   - iii. संवेदित सामाजिक अन्याय
   - iv. नियमन व्यवस्थेतील ताठरता

६. सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन या दोन्ही प्रक्रियांचा घनिष्ठ संबंध असला; तरी या दोन्हींमध्ये काही फरक आहेत.

भारतातील स्त्री-चळवळ

१. भारतातील स्त्री-चळवळ दीर्घकालीन असून जगभर तिचा प्रभाव असलेला पाहावयास मिळतो.

२. पुढील टप्प्यांच्या साहाय्याने स्त्री-चळवळींचा अभ्यास केला जाऊ शकतो:

i. सामाजिक सुधारणांचा परिणाम :
स्त्री-चळवळ अनेक प्रकारे समाजसुधारणा चळवळीच्या अनुषंगाने गेली. स्त्रियांना शिक्षित करण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आले. स्त्री-चळवळीच्या सर्वसाधारण उद्देश आणि तत्त्वांवर ब्रिटिशांचा असलेला प्रभाव नाकारता येणार नाही.

ii. राष्ट्रीय चळवळीचा परिणाम :
राष्ट्रीय चळवळीत महिलांच्या वाढत्या सहभागाने त्यांना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक केले. 'भारत-छोडो' ठरावात महिलांना 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील शिस्तबद्ध सैनिक' म्हणून संबोधित केले गेले.

iii. स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :
स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री-चळवळीची तीव्रता कमी होत गेली. स्त्री-चळवळीच्या या टप्प्यात महिलांवरील हिंसा, लैंगिक साचेबद्ध प्रतिमा आणि महिला समानतेसाठीच्या वैधानिक मागण्या यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले. १९७५-८५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून घोषित करण्यात आले.

iv. महिला सबलीकरणाकडे वाटचाल :
देशाच्या कानाकोपऱ्यांत पसरलेल्या या चळवळीने वेग घेतला आहे. ही चळवळ अनेकार्थाने समाजाभिमुख आणि बहुपेडी चळवळ म्हणता येईल. स्त्रियांना सबल व सक्षम बनवणे हे या चळवळीचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे.

भारतातील कामगार चळवळ

१. भारतातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया ही भारतातील कामगार चळवळ समजून घेण्यासाठी योग्य प्रारंभिक बिंदू आहे.

२. ही चळवळ मुख्यत्वे चार टप्प्यांत विभागली जाऊ शकते.

i. कामगार चळवळीचा उदय (१८५० ते १९१८) :
पहिला टप्पा प्राथमिक स्वरूपाचा आणि निषेधाच्या स्वयंस्फूर्त, स्वतंत्र घटनांपुरता मर्यादित होता. यात शापूरजी बेंगाली आणि नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा समावेश आहे. नारायण मेघाजी लोखंडे यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक मानले जाते.

Sample Content

ii. दबाव गटांचा उदय (१९१८ ते १९४७) :
१९१८ ते १९२० या कालावधीत कामगारांच्या असंतोषाचे प्रतिबिंब अनेक संपांच्या रूपात दिसून आले. कामगार संघटनांचा दबावगट म्हणून उदय झाला. या चळवळीत डाव्या विचारसरणीचा उदयदेखील झाला. महामंदीचा भारतातील कामगार चळवळीवर विपरीत परिणाम झाला.

iii. इंटक (INTUC) ची भूमिका (१९४८ ते १९६०) :
सन १९४७ मध्ये, इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस (इंटक) ची स्थापना झाली. त्यानंतर हिंद मजदूर सभा (एचएमएस), युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस (यूटीयूसी), भारतीय मजदूर संघ (बीएमएस) या महत्त्वाच्या केंद्रीय कामगार संघटना स्थापन झाल्या. प्रत्येक राजकीय पक्षाने आपला मतपेटी वाढवण्याच्या उद्देशाने स्वत:ची कामगार संघटना विकसित केली.

iv. चळवळींचे एकत्रीकरण आणि विविधीकरण (१९६० नंतरचा कालावधी) :
साठच्या दशकात आर्थिक वाढ व विस्ताराची गती मंदावल्यामुळे व्यवस्थापनांनी कामगारांच्या मागण्या नाकारण्यास सुरुवात केली. १९७० नंतर कामगार चळवळीची गती मंदावत जानेवारी १९८२ मध्ये मुंबईत सुरू झालेला व आठ वर्षे चाललेला गिरणी कामगार संप हा या चळवळीतला शेवटचा मोठा संप ठरला.

३. कामगार चळवळीने मोठा पल्ला गाठला आहे. या चळवळीतील काही उल्लेखनीय बदल इथे नमूद करणे आवश्यक आहे:
   i. कामगारांचे प्रश्न ज्यासाठी ही चळवळ उभी राहिली.
   ii. कामगार चळवळीला आकार देणारे नेतत्व.
   iii. समाजधुरिण कामगारांच्या हिताकरिता उभ ठाकले आणि काळाच्या ओघात कामगारांनी या लढ्याची धुरा स्वत:च्या खांद्यावर घेतली. त्यातूनच युनियन नेत्याचा वर्ग उदयास आला.
   iv. जागतिकीकरणाबरोबर सरकारची बदलती भूमिका.
   v. कामगार संघटनांचे राजकियीकरण.

भारतातील शेतकरी चळवळ

१. भारतातील बहुसंख्य लोक शेतीशी संबंधित व्यवसायांशी संलग्न आहेत.
२. भारतीय इतिहासात असंतोषाला प्रतिसाद म्हणून शेतकऱ्यांनी एकत्र येण्याची उदाहरणे सापडतात.
३. भारतातील शेतकरी संघर्ष खालील टप्प्यांच्या आधारे समजून घेता येईल:

i. प्राथमिक काळातील असंतोष (१८५७ ते १९२१) :
ब्रिटिश काळात शेतकऱ्यांमध्ये प्रचंड असंतोष पसरला. त्यामुळे, या काळात अनेक उठाव झाले. दक्कन उठाव, बंगाली कुळांचा उठाव, पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा उठाव, बिहारमधील चंपारण्य संघर्ष, केडा येथील संघर्ष या उठावांचा यात समावेश होतो.

ii. किसान सभांचा उदय (१९२२ ते १९४६) :
काँग्रेसने जमिनदार आणि भांडवलदार यांना पाठिंबा देण्यासाठी घेतलेल्या पुढाकाराने संघर्ष करणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये नाराजी निर्माण झाली. जमिनदारी विरुद्ध आवाज उठवण्याच्या उद्देशाने बिहारमध्ये किसान सभेच्या चळवळीस प्रारंभ झाला. १९३५ मध्ये पहिली किसान काँग्रेस आयोजित करण्यात आली. याची परिणती १९३६ मध्ये अखिल भारतीय किसान सभा (एआयकेएस) ची स्थापना होण्यात झाली. हा संघर्ष भारताच्या इतर भागांतही पसरला.

iii. स्वातंत्र्योत्तर कालावधी :
स्वातंत्र्योत्तरकाळातील शेतकरी चळवळीचा उदय हा १९७० च्या दशकातला म्हटला जाऊ शकतो. १९६० आणि ७० च्या दशकात या चळवळीचे स्वरूप अधिक संघटित झाले. चरणसिंग यांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली. १९८० मध्ये स्थापन झालेल्या महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना आणि कर्नाटक राज्य रयत संघ या संघटना भारतातील शेतकरी चळवळीतील मैलाचे दगड ठरल्या.

४. शेतकऱ्यांनी बाजारपेठेशी असहकार पुकारत कृषिउत्पादन रस्त्यावर फेकून दिले त्यावेळेस ‘शेतकऱ्यांचा संप’ ही संज्ञा प्रथमच माध्यमांमध्ये वापरली गेली. शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा हा पूर्णपणे नवा अध्याय म्हणता येईल.

Sample Content

भारतातील पर्यावरण चळवळी

१. पर्यावरणवाद हे तत्त्वज्ञान आपल्या सभोवतालच्या परिसराच्या संवर्धन आणि विकासाला केंद्रीभूत मानते.

२. पर्यावरण चळवळीसाठी हरित चळवळ, संवर्धन चळवळ या पर्यायी संज्ञा देखील वापरल्या जातात.

३. हर्ष सेठी यांनी पर्यावरणीय चळवळीशी निगडित पाच प्रमुख प्रकार सादर केले आहेत, (i) जंगल आणि वनसंपदा (ii) जमीन वापर (iii) पाणी आणि धरणविरोधी (iv) विविध प्रकारचे प्रदूषणविरोधी आणि (v) सागरी स्त्रोतांसाठी संघर्ष.

४. **पर्यावरण चळवळीचा उदय :**

i. १९६० च्या दशकात आधुनिक पर्यावरणवादाची सुरुवात झाली. १९७० मध्ये अमेरिकेचे अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांनी अमेरिकन पर्यावरणविषयक धोरण कायदा साक्षांकित केला. १९७२ मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या वतीने भरवण्यात आलेल्या मानव पर्यावरणविषयी परिषदेमुळे पर्यावरणीय समस्यांबद्दल पर्यावरणवाद्यांच्या मनात स्वारस्य निर्माण झाले. १९८० च्या जर्मनी आणि उत्तर अमेरिकेच्या हरित चळवळीने महत्त्वाची भूमिका बजावली.

ii. भारतातील पर्यावरण चळवळ पुढील कारणांमुळे इतर सामाजिक चळवळींपेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

अ. संपूर्ण मानवतेचे कल्याण हेच चळवळीचे लक्ष्य

ब. चळवळीचे व्यापक व सर्वसमावेशक उद्दिष्ट

क. चळवळीकरता अहिंसक परंतु दृढनिश्चित मार्गांचा अवलंब

ड. पर्यावरणविषयक धोरणे व कायदे आखताना व अंमलात आणताना सामूहिक हिताचा आधार घेण्यास सरकारला भाग पाडणे.

५. **कारणांचा उहापोह :**
पर्यावरण चळवळ ही पर्यावरणीय समतोलास निर्माण झालेल्या धोक्याची प्रतिक्रिया म्हणून उदयाला आली.

६. **भारतातील महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय चळवळी :**

i. 'चिपको चळवळ' :
हिमालयीन प्रदेशातील चामोली जिल्ह्यात मार्च १९७३ मध्ये सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीला सुरुवात झाली.

ii. 'नर्मदा बचाओ आंदोलन' (एनबीए) :
१९८५ मध्ये मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली 'नर्मदा बचाओ आंदोलन' ही एक महत्त्वाची संघर्ष चळवळ उभी राहिली.

व्याख्या

१. सामाजिक चळवळ

i. टर्नर आणि किलियन : "समाजात किंवा त्यातील एखाद्या समुदायातील बदलाला चालना देण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यासाठी त्याच समाजातील सातत्यपूर्ण कार्यरत सामूहिक घटक म्हणजे सामाजिक चळवळ होय."

ii. हर्बर्ट ब्लूमर : "सामाजिक चळवळ म्हणजे सामाजिक नवनिर्मितीसाठी कार्यरत सामूहिक गट."

iii. सिडनी टॅरो : " सामाजिक चळवळ म्हणजे सत्ता, अधिकार, तसेच प्रस्थापित सांस्कृतिक संकेतांना सामायिक हेतूने व सामूहिक पातळीवरील पूर्ण ऐक्यासह आव्हान देण्यासाठी समाजातील अभिजन, विरोधक व पदाधिकाऱ्यांमधील सातत्यपूर्ण संवाद."

२. पर्यावरण चळवळ

i. गाडगीळ आणि गुहा :
"नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग, पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबवणे किंवा पर्यावरणाचे जतन करणे या दिशेने जाणीवपूर्वक निर्देशित केलेली एक संघटित सामाजिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय."

प्र.१.(अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

१. निषेध, आंदोलने, बंडखोरी, प्रतिकार आणि दंगली या स्वरूपातील _______ सामाजिक चळवळींपेक्षा भिन्न असतात. (सामूहिक निदर्शनात्मक कृती, सामाजिक प्रश्न, सामाजिक जाणिवा)

२. ब्राह्मो समाज आणि आर्य समाज यांनी _______ स्थापना केली.
(महिला मंडळांची, सामाजिक गटांची, सांस्कृतिक गटांची)

Sample Content

३. कामगार चळवळीचा _______ टप्पा निषेधाच्या स्वयंस्फूर्त आणि स्वतंत्र घटनांपुरता मर्यादित होता.
(पहिला, दुसरा, शेवटचा)

४. बॉम्बे टेक्सटाइल लेबर युनियन ही संघटना _______ यांच्या नेतृत्वाखाली कार्यरत होती.
(श्रीपाद अमृत डांगे, ना. म. जोशी, नारायण लोखंडे)

५. कामगार मंत्रालयाच्या लेबर ब्युरोच्या २०१२ च्या अहवालानुसार भारतात अंदाजे _______ कामगार संघटना अस्तित्वात होत्या.
(१६, १५४ , १८,२३० , १४,०००)

*६. भारतीय लोकदलाची स्थापना _______ या वर्षी झाली.
(१९५४, १९६४, १९७४)

७. हरित चळवळ, संवर्धन चळवळ या संज्ञा _______ चळवळींसाठी वापरल्या जातात.
(कामगार, शेतकरी, पर्यावरण)

८. २२ एप्रिल हा दिवस संपूर्ण जगात _______ म्हणून साजरा केला जातो.
(वसुंधरा दिन, पर्यावरण दिन, निसर्ग दिन)

९. जमीन, पाणी आणि जैव विविधतेशी संबंधित प्रमुख समस्या समाजाच्या _______ संतुलनावर विपरीत परिणाम करत आहेत.
(नैसर्गिक, पर्यावरणीय, सामाजिक)

१०. _______ यांनी पर्यावरणीय चळवळीशी निगडित पाच प्रमुख प्रकार सादर केले आहेत.
(हर्ष सेठी, सरला देवी, मेधा पाटकर)

*११. चिपको आंदोलनाचे उद्दिष्ट म्हणजे _______.
(महिला सबलीकरण, कामगार हक्क, पर्यावरण वाचवणे)

१२. जवाहरलाल नेहरू _______ 'आधुनिक भारताची मंदिरे' म्हणून संबोधत. (रस्त्यांना, खेड्यांना, धरणांना)

उत्तरे:

१. सामूहिक निदर्शने	२. महिला मंडळांची
३. पहिला	४. ना. म. जोशी
५. १६,१५४	६. १९७४
७. पर्यावरण	८. वसुंधरा दिन
९. पर्यावरणीय	१०. हर्ष सेठी
११. पर्यावरण वाचवणे	१२. धरणांना

प्र.१. (ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

*१. i. स्त्री चळवळ - लैंगिक समानता
ii. आंतरराष्ट्रीय स्त्री-दशक - १९९१ ते २००१
iii. टुवर्ड्स इक्वालिटी - भारतील स्त्री-दर्जाविषयक अहवाल
iv. स्त्री-वादी चळवळ - स्वातंत्र्योत्तर भारत

२. i. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बेहरामजी मलबारी - समाजसुधारक
ii. नारायण मेघाजी लोखंडे, एन. एम. जोशी - कामगार चळवळ
iii. मार्गारेट कजिन्स, विजयालक्ष्मी पंडित - स्त्री-चळवळ
iv. अमृता देवी, सुंदरलाल बहुगुणा - शेतकरी चळवळ

#३. i. राजा राममोहन रॉय - ब्राह्मो समाज
ii. महात्मा ज्योतिराव फुले - आर्य समाज
iii. राजर्षी शाहू महाराज - जातिव्यवस्थेला कडवा विरोध
iv. महर्षी कर्वे - महिला विद्यालय

उत्तरे:

१. **चुकीची जोडी:** आंतरराष्ट्रीय स्त्री-दशक - १९९१ ते २००१
योग्य जोडी: आंतरराष्ट्रीय स्त्री-दशक - १९७५ - ८५

२. **चुकीची जोडी:** अमृता देवी, सुंदरलाल बहुगुणा - शेतकरी चळवळ
योग्य जोडी: अमृता देवी, सुंदरलाल बहुगुणा - चिपको / पर्यावरण चळवळ

३. **चुकीची जोडी:** महात्मा ज्योतिराव फुले - आर्य समाज
योग्य जोडी: महात्मा ज्योतिराव फुले - सत्यशोधक समाज

प्र.१. (क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

संज्ञा
१९८०, हिंद मजदूर सभा (एचएमएस), एस. ए. डांगे, सरला देवी, मेधा पाटकर, पर्यावरणवाद, सेंट्रल ट्रेड युनियन ऑर्गनायझेशन, लॉरेन्झ वॉन स्टीन, जमीनदारी, १९७५, नारायण लोखंडे, भारतीय मजदूर संघ, विशाखा मार्गदर्शिका, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

१. या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक चळवळ ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली.

#२. यांच्या 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या घोषणेने लाखो लोकांना प्रेरित केले.

Sample Content

३. संयुक्त राष्ट्रसंघाने हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित केले.

#४. या कायदेशीर तरतुदीत स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषणाच्या समस्येसंबंधी मार्गदर्शन करून त्यांना कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित आणि निरोगी वातावरणाची हमी दिली आहे.

५. यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक मानले जाते.

*६. कामगार संघटना चळवळीतील योगदान.

७. कामगारांच्या हक्काचे रक्षण आणि प्रोत्साहन यासाठी राजकीयरित्या असंलग्न अशी स्थापन केलेली स्वतंत्र संस्था.

८. भारतातील सर्वांत मोठी कामगार संघटना.

९. राष्ट्रीय स्तरावर कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारी देशातील एक प्रमुख फेडरेशन.

१०. ब्रिटिश काळातील अशी व्यवस्था ज्यात जमीन मालक शेतसारा भरू न शकलेल्या गरीब शेतकऱ्यांची जमीन हिसकावून घेऊ शकत होते.

११. हे व्यापक तत्वज्ञान सभोवतालच्या परिसराच्या संवर्धन आणि विकासाला केंद्रीभूत मानून पर्यावरण आणि संस्कृतीच्या सुधारणेसाठी प्रयत्न करते.

*१२. नर्मदा बचाओ आंदोलनाचे नेतृत्व.

उत्तरे:

१.	लॉरेन्झ वॉन स्टीन	२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
३.	१९७५	४.	विशाखा मार्गदर्शिका
५.	नारायण लोखंडे	६.	एस. ए. डांगे
७.	हिंद मजदूर सभा (एचएमएस)		
८.	भारतीय मजदूर संघ		
९.	सेंट्रल ट्रेड युनियन ऑर्गनायझेशन		
१०.	जमीनदारी		
११.	पर्यावरणवाद		
१२.	मेधा पाटकर		

प्र.१. (ड) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधाने पूर्ण करा.

१. स्टीन या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने त्यांच्या 'हिस्ट्री ऑफ द जर्मन सोशल मूव्हमेंट' या पुस्तकात सामाजिक चळवळ ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली.

उत्तर: स्टीन या जर्मन समाजशास्त्रज्ञाने त्यांच्या 'हिस्ट्री ऑफ द फ्रेंच सोशल मूव्हमेंट फ्रॉम १७८९ टू द प्रेझेंट' या पुस्तकात सामाजिक चळवळ ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली.

२. सामाजिक चळवळ ही संज्ञा १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपमध्ये लोकप्रिय झाली.

उत्तर: सामाजिक चळवळ ही संज्ञा १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात युरोपमध्ये लोकप्रिय झाली.

३. धार्मिक दरी म्हणजे समाजातील मूल्ये, संकल्पना आणि अपेक्षांमध्ये होणारे वेगवान बदल.

उत्तर: सांस्कृतिक दरी म्हणजे समाजातील मूल्ये, संकल्पना आणि अपेक्षांमध्ये होणारे वेगवान बदल.

४. सामाजिक चळवळ हा बऱ्याचदा सहेतूक अथवा जाणिवपूर्वक केलेला संघर्ष असत नाही.

उत्तर: सामाजिक परिवर्तन हा बऱ्याचदा सहेतूक अथवा जाणिवपूर्वक केलेला संघर्ष असत नाही.

***५. वुमेन्स इंडियन असोसिएशनची स्थापना तत्कालीन बॉम्बेत झाली.**

उत्तर: वुमेन्स इंडियन असोसिएशनची स्थापना तत्कालीन मद्रास (चेन्नई) मध्ये झाली.

(टीप: पाठात 'इंडियन वुमन असोसिएशन' असा उल्लेख केला आहे.)

६. नारायण लोखंडे यांनी मुंबई प्रातांमध्ये जहाज कामगारांची परिषद आयोजित केली.

उत्तर: नारायण लोखंडे यांनी मुंबई प्रातांमध्ये गिरणी कामगारांची परिषद आयोजित केली.

७. नॅशनल रेल्वे युनियन ही १९२६ मध्ये इंडियन ट्रेड युनियन ॲक्टच्या अधिनियमांतर्गत मान्यताप्राप्त करणारी पहिली संघटना होय.

उत्तर: बॉम्बे टेक्सटाइल लेबर युनियन ही १९२६ मध्ये इंडियन ट्रेड युनियन ॲक्टच्या अधिनियमांतर्गत मान्यता प्राप्त करणारी पहिली संघटना होय.

८. भारत हा प्रामुख्याने औद्योगिक देश आहे.

उत्तर: भारत हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान देश आहे.

***९. १९३५ मध्ये झालेल्या पहिल्या किसान काँग्रेसमुळे युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेसची स्थापना झाली.**

उत्तर: १९३५ मध्ये झालेल्या पहिल्या किसान काँग्रेसमुळे अखिल भारतीय किसान सभेची (एआयकेएस)स्थापना झाली.

१०. अमेरिकेचे अध्यक्ष एच. डब्ल्यू. बुश यांनी सन १९७० मध्ये अमेरिकन पर्यावरणविषयक धोरण कायदा साक्षांकित केला.

उत्तर: अमेरिकेचे अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांनी सन १९७० मध्ये अमेरिकन पर्यावरणविषयक धोरण कायदा साक्षांकित केला.

Sample Content

प्र.२. टिपा लिहा.

*१. सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

उत्तर: सामाजिक चळवळी या त्यांचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये, गती आणि कार्यप्रणाली यांबाबतीत भिन्न असतात. सामाजिक चळवळींची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

स्मार्ट कोड	मू	नि	वि	सा

i. **मूलतः सामूहिक स्वरूप** : सामाजिक चळवळ ही व्यक्तिविशिष्ट कृती नसून यात सामूहिक कृतीचा समावेश असतो. सामाजिक चळवळीत संपूर्ण समूह सहभागी असावा लागतो.

ii. **नियोजित आणि हेतूपुरस्सर कृती** : सामाजिक चळवळी प्रभावीपणे अंमलात येण्यासाठी पूर्वनियोजित असणे आवश्यक आहे. अशा चळवळी उत्स्फूर्त नसून सहेतूक असतात.

iii. **विचारप्रणाली आणि उद्दिष्टे** : सामाजिक चळवळीस विचारसरणीचे पाठबळ असते. विचारसरणी चळवळीचे उद्दिष्ट सफल व्हावे यासाठी मार्गदर्शन करते. उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठीचा तो एक संच असतो.

iv. **सामाजिक बदल** : बदल घडवून आणणे हा सामाजिक चळवळींचा उद्देश असतो. सामान्यतः प्रस्थापित अधिक्रमात बदल करण्याची मागणी चळवळीतून केली जाते किंवा सत्ताधिकाऱ्यांनी सुरू केलेल्या बदलांना प्रतिरोध करते.

आकलन हेतू स्पष्टीकरण

विचारसरणी म्हणजे मूल्ये आणि आदर्शांची अशी व्यवस्था जी कोणत्याही कृतीचा आधार असते.

२. ब्राह्मो समाज [मार्च २०२०]

उत्तर:

i. राजा राममोहन रॉय यांनी १८२८ मध्ये ब्राह्मो समाजाच्या माध्यमातून धार्मिक, सामाजिक व शैक्षणिक सुधारणा केल्या.

ii. तसेच, सती प्रथेविरुद्ध आवाज उठवला.

iii. याचा परिणाम म्हणून १८२९ साली सती प्रतिबंधक कायदा अस्तित्वात आला.

iv. ब्राह्मो समाजाने महिला मंडळे तयार केली ज्यामुळे स्त्रियांना विचारांची देवाणघेवाण करण्यास व्यासपीठ मिळाले.

३. सामाजिक चळवळींची कारणे

उत्तर: समाजाची वृद्धिंगतता लक्षात घेता सामाजिक चळवळींच्या उदयाची खालील कारणे असू शकतात:

i. **सांस्कृतिक दरी** : अपेक्षित असलेली आणि स्वीकृत असलेली सामाजिक मूल्ये, संकल्पना यांतील अंतर जेव्हा मर्यादेहून अधिक रुंदावते तेव्हा संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होऊन त्याची परिणती सामाजिक चळवळीत होऊ शकते.

ii. **सामाजिक विघटन** : औद्योगिकीकरण, शहरीकरण इत्यादी सामाजिक बदलांच्या वेगवेगळ्या प्रक्रियांमुळे असंतुलित वाढ होऊ शकते. तसेच समाजात जुन्या आणि नव्या मानकांच्या एकाच वेळी असलेल्या अस्तित्वामुळे संभ्रमाची तसेच, संघर्षाची भावना निर्माण होऊ शकते.

iii. **संवेदित सामाजिक अन्याय** : जेव्हा सत्ताधाऱ्यांनी घेतलेल्या निर्णयांबाबत लोकांच्या एखाद्या मनात असमाधान असते तेव्हा लोकांमध्ये सामाजिक अन्यायाची भावना निर्माण होते. त्याची परिणती सामाजिक चळवळीमध्ये होते.

iv. **नियमन व्यवस्थेतील ताठरता** : प्रत्येक समाजाने त्यातील सदस्यांपाठी काही मानदंड आणि नियम आखून दिलेले असतात. त्यामुळे, सामाजिक आचरण पद्धती नियमन व्यवस्थेशी जुळणे आवश्यक असते. तथापि, काही परिस्थितीत नियमनांची लवचीकता कमी होऊन सर्वसामान्यांच्या अपेक्षांशी जुळत नाही.

टीप:
केरळ शासनाने वृद्धांना सामाजिक न्यायाची हमी देण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांवरील व्हिडिओ पाहण्यासाठी Q. R. Code स्कॅन करावा.

४. मार्गारेट कजिन यांचे स्त्री चळवळीतील योगदान

उत्तर:

i. जन्माने आयरिश स्त्री-वादी सामाजिक कार्यकर्त्या मार्गारेट कजिन यांनी मद्रासमध्ये 'इंडियन वुमन असोसिएशनची' स्थापना करून भारतीय स्त्री-संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली.

ii. भारतीय परिप्रेक्ष्यता ही महत्त्वाची घडामोड म्हणून पाहिली जाते, कारण भारतातील हा पहिला स्त्री-वादी गट होता.

iii. त्यांनी पुण्यामध्ये एका परिषदेचे आयोजन केले ज्यामध्ये विविध गटांतील प्रतिनिधींनी महिलांच्या शिक्षणाविषयीच्या आपापल्या कल्पना मांडल्या.

iv. या परिषदेत भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याविषयीच्या कल्पना आणि मुद्द्यांना मूर्त स्वरूप देण्यात आले.

Sample Content

५. राष्ट्रीय चळवळीचा स्त्री-चळवळीवर झालेला परिणाम

उत्तर:

i. भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढला होता. गांधीजींच्या तत्त्वांचा चळवळीतील स्त्रियांच्या विचारांवर आणि सहभागावर लक्षणीय प्रभाव पडू लागला.

ii. स्वातंत्र्यलढ्यातील आंदोलनात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी होऊ लागल्या. यातून स्त्रिया आपल्या हक्कांबाबत जागरूक होत होत्या हेही सूचित होते.

iii. जेव्हा पुरुष स्वातंत्र्य सैनिकांना तुरुंगात डांबण्यात आले; तेव्हा स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिकांनी उदा. कस्तुरबा गांधी, विजयालक्ष्मी पंडित, ॲनी बेझंट आणि सरोजिनी नायडू यांनी आव्हानात्मक परिस्थितीला धैर्याने तोंड दिले.

iv. ॲनी बेझंट यांनी होमरूल चळवळीचे नेतृत्व केले, ज्यामध्ये अनेक महिलांचा सहभाग होता. सरोजिनी नायडू यांनी महिलांच्या मताधिकारांसाठी काम केले आणि कायदेभंग चळवळीत काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व केले.

v. याचबरोबर मुथुलक्ष्मी रेड्डी, राजकुमारी अमृत कौर, सरला देवी, सुचेता कृपलानी, अरुणा असफ अली यांनी अहिंसा चळवळीत भाग घेतला.

vi. १९४२ च्या 'भारत छोडो' ठरावामध्ये महिलांना 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील शिस्तबद्ध सैनिक' म्हणून संबोधित केले गेले.

६. स्त्री-चळवळ आणि सबलीकरण

उत्तर:

i. भारताच्या ग्रामीण आणि आदिवासी भा[illegible]ध्ये [illegible] स्त्री चळवळीने महिला सबली[illegible]रणाक[illegible] वाट[illegible] करत वेग घेतला. लाभार्थी ते सहभा[illegible] अशा वे[illegible]गळ्या रूपात चळवळीशी संलग्न म[illegible] कार्यरत [illegible]

ii. महिला सबलीक[illegible] मोहिमे[illegible] पत्र[illegible], शिक्षणतज्ज्ञ, डॉक्टर्स आ[illegible] उद्यो[illegible]क यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील महिलांनी उत्सा[illegible]ने सहभाग [illegible]तला आहे.

iii. तसे[illegible], या [illegible]ळवळी[illegible]रोगामी पुरुष, स्वयंसेवी संस्था आणि स[illegible]कार[illegible]चा [illegible]रात्मक सहभाग आहे.

iv. या च[illegible]ळवळीचे मूलभूत उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.
   - अ. समान हक्कासाठी संघर्ष
   - ब. भेदभावाच्या प्रथा नष्ट करणे.
   - क. स्त्रियांना सबल व सक्षम बनवणे.

v. स्त्री चळवळ ही अनेकार्थाने समाजाभिमुख आणि बहुपेडी चळवळ म्हणता येईल.

vi. ही चळवळ अनेक टप्प्यांतून गेली असून, वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांद्वारे आणि बदलत्या प्रतिमानाद्वारे जोरदारपणे कार्यरत आहे.

ज्ञानगुरू

द सेंटर फॉर हेल्थ अँड सोशल जस्टीस (सीएचएसजे), एक धर्मादाय विश्वस्त निधी आहे, ज्याचे मुख्यालय दिल्लीमध्ये आहे. लिंगभाव समानतेसाठी ही संस्था कार्यरत आहे. यात महि[illegible] सबलीकरण आणि लिंगभाव न्यायासाठी (समानतेमध्ये) पुरुषांचा सहभाग महत्त्वा[illegible] आह[illegible]

७. गिरणी कामगारांचा संप

उत्तर:

i. ऐतिहासिक बॉम्बे टेक्सट[illegible] संपा[illegible] [illegible] जानेवारी, १९८२ मध्ये मुंबईतील गिरणी [illegible]गारांचे नेते दत्ता सामंत यांच्या नेतृत्वाखाली झाली.

ii. एकूण ६५ कापड [illegible]गिरण्यांमधी[illegible] २,५०,००० कामगारांनी काम [illegible]वल.

iii. वेतन आणि बोन[illegible] संबंधित बाबींमध्ये वाढ करण्याची मागणी [illegible] मुख्य उद्दिष्ट होते. याबरोबरच दत्ता सामंत यांनी १९४७ चा बॉम्बे इंडस्ट्रिअल ॲक्ट रद्द करण्[illegible]ची मागणी केली.

iv. [illegible]कालीन सरकारने कामगार संघटनांच्या मागण्यांना ठामपणे नकार दिला.

v. आठ वर्षे सुरू असलेला हा गिरणी कामगार संप शेवटचा मोठा संप ठरला.

vi. या संपामुळे उद्योगाचे मोठे नुकसान झाले. कामगारांची आर्थिक स्थिती पार कोलमडली आणि ते दारिद्र्याच्या खाईत ढकलले गेले. अनेक कामगारांना राहते घरदार, अल्प मालमत्ता विकून मुंबईच्या उपनगरी भागात स्थलांतरित व्हावे लागले.

vii. या संपाचा कामगार, उद्योग आणि सरकार यांच्यातील औद्योगिक संबंधांवर नकारात्मक परिणाम झाला.

८. ब्रिटिश काळातील शेतकऱ्यांची स्थिती

उत्तर:

i. ब्रिटिश काळाचे वर्णन करताना कॅथलिन गफ यांनी भारताच्या ग्रामीण भागांवर झालेला परिणाम अधोरेखित केला आहे.

ii. ब्रिटिश काळाच्या सुरुवातीस असलेली महसूल व्यवस्था शोषणकारी स्वरूपाची होती. शेतकरी, शेतमजूर यांना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना कर देण्यासाठी सावकारांकडून पैसे घ्यावे लागत होते.

iii. या टप्प्यात, जमिनदारी व्यवस्था प्रचलित झाली.

Sample Content

iv. बऱ्याच गरीब शेतकऱ्यांना आपल्या वंशपरंपरागत जमिनी आणि संसाधनांवरील हक्क गमवावा लागला.

v. याच काळात उद्भवलेल्या दुष्काळ आणि नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे परिस्थिती अधिकच गंभीर झाली.

vi. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत गेला आणि शोषणही प्रमाणाबाहेर वाढले.

vii. यामुळे, शेतकऱ्यांमध्ये प्रचंड असंतोष पसरला.

*९. शेतकरी आंदोलन

उत्तर:

i. भारतीय समाजातील बहुसंख्य लोक हे शेती संबंधित व्यवसायांशी निगडित आहेत.

ii. शेतकरी हा भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेला वर्ग असूनही असंतोषाला आणि दडपशाहीला विरोध म्हणून त्यांनी एकत्र येण्याची उदाहरणे भारतीय इतिहासात सापडतात.

iii. भारतातील शेतकरी आंदोलन खालील टप्प्यांच्या आधारे समजून घेता येईल.

अ. प्राथमिक काळातील असंतोष (१८५७ ते १९२१) :

१. ब्रिटिश राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळातील **महसूल प्रणाली ही शोषणकारक** होती. शेतकऱ्यांच्या होत असलेल्या शोषणामुळे या काळात त्यांच्यात प्रचंड असंतोष पसरला होता. त्यामुळे, या काळात अनेक बंड स्वरूपातील उठाव झाले.

२. या काळात सावकारांविरुद्ध **डे क्कन उठाव**, ...ाली **कुळांचा जमिनदारीविरुद्ध उठा... पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा सावकारांविरो...ील संघ...** झाले.

३. याशिवाय, १९१७-१८ ...ध्ये **नॅशन... काँग्रेसच्या नेतृत्वात दोन मोठे ...तकरी** संघर्ष झाले.

४. तसेच, बिहार...धील ...ळ ब...यतदारांविरोधातील **चंपारण्य संघर्ष, कैरा येथील शेतमजुरांचा संघर्ष** यांसारख... ...ाव झाले.

५. ...नेही श...कऱ्यांच्या तक्रारी व मागण्यांची दखल घेण्... साठ... समिती स्थापन केली.

ब. किस... सभां...ा उदय (१९२२ ते १९४६) :

१. स्वामी सहजानंद सरस्वती यांच्या नेतृत्वाखाली बिहारमध्ये जमिनदारी विरुद्ध आवाज उठवण्याच्या उद्देशाने **किसान सभेच्या चळवळीस प्रारंभ** झाला.

२. बिहार आणि उत्तर प्रदेशमधील किसान सभेच्या प्रतिनिधींकडून आपल्या सर्व **मागण्यांसंदर्भात सर्वपक्षीय परिषदेत निवेदन** सादर करण्यात आले.

३. **बारडोलीमधील** शेतकऱ्यांनी एकापाठोपाठ एक असे दोन संघर्ष केले.

४. १९३० च्या दशकात या चळवळीला वेग आला. शेतकऱ्यांचा संताप व असंतोषाची दखल घेत **१९३६ मध्ये अखिल भारतीय किसान सभा (एआयकेएस) ची स्थापना** झाली आणि भारतभर हा संघर्ष पसरला.

५. **गुजरातमध्ये** गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली **खेडा येथे संघर्ष** झाला. तसेच, **आंध्र प्रदेशात वन कायद्याविरु... संघर्ष** झाला.

क. स्वातंत्र्योत्तर कालावधी : राजकीय स्वातं... मिळू...ी शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्या परिस्थितीत फार... सुधारणा झाली नाही. त्यामुळे, **शेतकरी च...वळ... ...का...तही सुरूच** राहिल्या.

१९६० आणि १९७० च... दशका... ...े ... चळवळीचे स्वरूप अधिक संघ... झाले.

iv. हंगामी चढ-उतार, सरका...ी उदासीनता आणि नागरी समूहाकडून उपेक्षा यांमुळे भारतातील शेतकरी पीडितच राहिला.

[टीप: प्रत्येक टप्पा सवि...तरपणे समजून घेण्यासाठी प्र. ७-३ संदर्भासाठी पाहा.]

१०. पर्याव...ण चळवळीचा उदय

उत्तर:

i. ...वरणीय चळवळीमध्ये पर्यावरण, आरोग्य, मानवाधिकार, आदिवासींचे हक्क आणि पर्यावरणीय स्त्री-वाद या मुद्द्यांचा समावेश आहे.

ii. आधुनिक पर्यावरणवादाची सुरुवात १९६० च्या दशकात झाली. पर्यावरणाच्या ऱ्हासाविषयी लोकांमध्ये वाढत्या जागरूकतेमुळे अनेक उपक्रम आयोजित करण्यात आले. तसेच, माहिती प्रकाशित झाली.

iii. १९७० मध्ये अमेरिकेचे अध्यक्ष रिचर्ड निक्सन यांनी अमेरिकन पर्यावरणविषयक धोरण कायदा साक्षांकित केला.

iv. १९७२ मध्ये, स्टॉकहोम येथे संयुक्त राष्ट्रांच्या वतीने आयोजित केलेल्या मानव पर्यावरणाविषयीच्या परिषदेमुळे पर्यावरणीय समस्यांबद्दल अनेकांच्या मनात स्वारस्य निर्माण झाले.

v. १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीस जर्मनी आणि उत्तर अमेरिकेच्या हरित चळवळीने वसुंधरेचे संरक्षण, जतन आणि संवर्धनाचे महत्त्व यांबद्दल जनजागृती करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

vi. याचा परिणाम म्हणून पर्यावरण चळवळ जगाच्या इतर भागांतही पसरली.

vii. आधुनिकतावादी समाजाच्या मागण्या आणि आवश्यकतांमध्ये होत असलेल्या बदलांना अनुसरून पर्यावरणीय चळवळींना देखील नवे आयाम प्राप्त होत आहेत.

Sample Content

११. पर्यावरणीय चळवळीमागील कारणांचा उहापोह

उत्तर:

i. पर्यावरण चळवळ ही पर्यावरणीय समतोलाला निर्माण झालेल्या धोक्याची प्रतिक्रिया म्हणून उदयाला आली. याची कारणे परस्परसंबंधित व अपरिहार्य आहेत.

ii. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि तंत्रज्ञानाचा अत्याधिक वापर यांमुळे वेगाने होणारा पर्यावरणाचा ऱ्हास हे चिंतेचे प्रमुख कारण आहे. तसेच, लोकसंख्येच्या बेसुमार वाढीमुळे नैसर्गिक स्रोतांचा अनिर्बंधित वापर होत आहे.

iii. जंगलतोड, वायू प्रदूषण, सागरी आणि किनारी प्रश्न, मृदा प्रदूषण यांसारख्या समस्या पर्यावरणीय असमतोलाचे दृश्य परिणाम आहेत.

iv. अभ्यासकांच्या मते, भारतातील पर्यावरण चळवळ ही विविध वैचारिक भूमिकांमधील वादांची परिणती आहे.

v. मनुष्य आणि निसर्ग यांच्यामधील परस्पर क्रिया ही या चळवळीची मध्यवर्ती संकल्पना आहे.

vi. गांधीजींची ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना विवेकवाद आणि स्वयंपूर्णता यांवर आधारित होती व आपल्या परिसरातील संसाधनांचा विनियोग करण्याचे उद्दिष्ट त्यामागे होते याविरुद्ध जहाल मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानात आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांवर प्रकर्षाने निर्भरता जाणवते. यानुसार पर्यावरणीय ऱ्हास हा सामाजिक विषमतेची परिणती असल्याची दृढ धारणा आहे.

vii. अशाप्रकारे, पर्यावरणीय चळवळीची कारणे केवळ पर्यावरणाशी निगडित नसून ती आर्थिक आणि सामाजिकही आहेत.

प्र.३. फरक स्पष्ट करा.

१. सामाजिक चळवळ आणि सामाजिक परिवर्तन

उत्तर:

	सामाजिक चळवळ	सामाजिक परिवर्तन
i.	सामाजिक चळवळीस स्वत:चे एक जीवनचक्र असते ती उदयास येते, विशिष्ट कारणासाठी कार्यरत होते आणि लयास जाते.	सामाजिक परिवर्तनात असे कोणतेही अनुक्रमण नसते.
ii.	सामाजिक चळवळ हा सुसंघटित आणि नियोजित उपक्रम आहे.	सामाजिक परिवर्तन ही समाजातील अंतर्गत प्रक्रिया असून ती अनेकदा सहेतूक किंवा जाणीवपूर्वक केलेला संघर्ष असत नाही.
iii.	सामाजिक चळवळी या सर्व समाजात आढळत असल्या तरी, समाजात सर्व कालखंडात या चळवळी घडून येतात असे नाही.	सामाजिक परिवर्तन हे समाजात सार्वत्रिक आणि अपरिहार्य असते.
iv.	प्रत्येक सामाजिक चळवळ समाजात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते आणि सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत असते.	प्रत्येक सामाजिक परिवर्तन ही सामाजिक चळवळीची परिणती असते असे नाही.

***२. भारतातील महिला चळवळींचा स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर टप्पा**

उत्तर:

	भारतातील महिला चळवळीचा स्वातंत्र्यपूर्व टप्पा	भारतातील महिला चळवळीचा स्वातंत्र्योत्तर टप्पा
i.	साधारणपणे १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महिला चळवळीची सुरुवात झाली.	१५ ऑगस्ट, १९४७ नंतर झालेल्या महिला चळवळींचा यात समावेश होतो.
ii.	स्त्रियांच्या छोट्या गटांनी व काही पुरोगामी पुरुषांनी भारतीय स्त्रियांच्या असमान स्थितीचा मुद्दा अधोरेखित केला. तसेच समाजसुधारकांनी भेदभाव करणाऱ्या प्रथा आणि रूढींना आव्हान दिले. म्हणजे या काळातील स्त्री-चळवळ अनेकप्रकारे समाजसुधारणेच्या चळवळीच्या अनुषंगाने गेली.	या टप्प्यात महिलांवरील हिंसा, लैंगिक साचेबद्ध प्रतिमा तसेच, महिला समानतेसाठीच्या वैधानिक मागण्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले.
iii.	स्त्रिया आपला दर्जा आणि स्थान यांविषयी अधिक जागरूक झाल्या. विचार आणि दृष्टिकोनातील उदारमतवादामुळे महिलांना स्वत:ला शिक्षित करण्यास उद्युक्त केले गेले.	स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या चळवळीची तीव्रता कमी होत गेली. इतर विविध प्रश्नांवर सामूहिक संघर्ष आणि निदर्शने झाल्यामुळे स्त्री-चळवळीच्या मूळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष झाले.

Sample Content

iv.	ब्रिटिश कालखंडात मानव कल्याणकारी उद्देशाने महिला चळवळीला पाठबळ मिळाले. या काळात भारतीय महिलांना त्यांच्या आत्मप्रतिष्ठेची जाणीव झाली.	१९८५ मध्ये महिलांच्या आधुनिक चळवळींचा केंद्रबिंदू हुंडा, मृत्यू, छेडछाड आणि घरगुती हिंसा यांसारख्या महिलांवरील गुन्हेगारीच्या वाढत्या घटनांमुळे बदलत गेला. तसेच, मथुरा बलात्कार प्रकरण, रूप कंवर सती प्रकरण, निर्भया बलात्कार प्रकरण ही प्रकरणे चळवळीचा मार्ग ठरवण्यात निर्णायक ठरली.
v.	महत्त्वाचे मुद्दे : अ. महिला मंडळे स्थापन करण्यात आली. ब. सरकारने अनेक कायदे केले. क. इंडियन वुमन असोसिएशनची मद्रास मध्ये स्थापना करण्यात आली. ड. १९२६ मध्ये अखिल भारतीय महिला कॉन्फरन्सची स्थापना झाली. इ. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महिलांच्या वाढत्या सहभागाने त्यांना त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक केले.	महत्त्वाचे मुद्दे : अ. १९७५-८५ हे दशक आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून जाहीर करण्यात आले. ब. १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले. क. १९८० च्या दशकात महिला संघटना सक्रिय झाल्या. ड. बायजा, फेमिनिस्ट नेटवर्क, मानुषी यांसारखी नियतकालिके स्त्रियांचे प्रश्न पुढे आणण्यासाठी प्रकाशित केली गेली. इ. अलीकडील काळात दलित स्त्री-वादी चळवळ उदयास आलेली दिसते.

प्र.४. खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

***१. सामाजिक चळवळ**

उत्तर:

i. विभिन्न समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक चळवळीतील वेगवेगळ्या घटकांना वेगवेगळ्या संदर्भाने अधोरेखित केले आहे.

ii. टर्नर आणि किलियन यांच्या मते सामाजिक चळवळ म्हणजे, "समाजात किंवा त्यातील एखाद्या समुदायामधील बदलाला चालना देण्यासाठी किंवा प्रतिकार करण्यासाठी त्याच समाजातील सातत्यपूर्ण कार्यरत सामूहिक घटक."

iii. सामाजिक चळवळीला विशिष्ट हेतू असतो, तसेच विचारसरणीचे पाठबळ असते आणि बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने केलेली ही सामूहिक कृती असते.

iv. उदाहरण : स्त्री-चळवळ, कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ इत्यादी.

***२. पर्यावरणीय चळवळ**

उत्तर:

i. गाडगीळ आणि गुहा यांनी पर्यावरण चळवळीची व्याख्या अशी केली आहे, "नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग, पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबवणे किंवा पर्यावरणाचे जतन करणे या दिशेने जाणीवपूर्वक निर्देशित केलेली एक संघटित सामाजिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय."

ii. हरित चळवळ, संवर्धन चळवळ या संज्ञा वैकल्पिकरित्या पर्यावरण चळवळीसाठी वापरल्या जातात.

iii. या चळवळीमध्ये पर्यावरणवाद हे व्यापक तत्त्वज्ञान आहे. जे सभोवतालच्या परिसराचे संवर्धन व विकासाला केंद्रभूत मानून पर्यावरण व संस्कृतीच्या सुधारणेकरता प्रयत्न करते.

iv. उदाहरण : भारतातील चिपको चळवळ, नर्मदा बचाओ आंदोलन इत्यादी.

प्र.५. (अ) संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.

***१. १९ व्या शतकातील स्त्री-वादी चळवळी पुढील महत्त्वपूर्ण आव्हाने.**

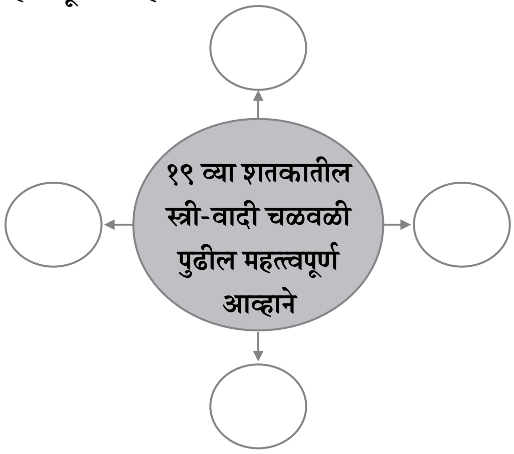

२. ब्रिटिश सरकारने स्त्रियांसाठी केलेले कायदे

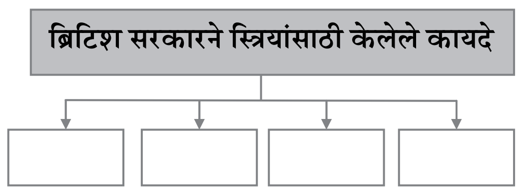

Sample Content

३. महिलांच्या आधुनिक चळवळीचा मार्ग ठरवण्यात निर्णायक ठरलेली प्रकरणे.

महिलांच्या आधुनिक चळवळीचा मार्ग ठरवण्यात निर्णायक ठरलेली प्रकरणे

४. कामगार मंत्रालयाने मान्यता दिलेल्या कामगार संघटना.

कामगार मंत्रालयाने मान्यता दिलेल्या कामगार संघटना

उत्तरे:

१. i. स्त्रियांचा असमान दर्जा
ii. भेदभाव करणाऱ्या प्रथा व रूढी
iii. स्त्रियांचे शिक्षण
iv. स्त्रियांचे समाजातील स्थान

२. i. सती प्रतिबंधक कायदा (१८२९)
ii. विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८५६)
iii. स्त्री-भ्रूण हत्या (निवारण) कायदा (१८७)
iv. द एज ऑफ कन्सेण्ट ॲट मॅरेज ॲक्ट (१)

३. i. मथुरा बलात्कार प्रकरण ( )
ii. रूप कंवर सती प्रकरण (१९८७)
iii. निर्भया बलात्कार प्रकरण (२०१२)

४. i. एआयटीयूसी (ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस)
ii. आयएनटीयूसी (इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस) किंवा इंटक
iii. सेवा (स्वयंरोजगार महिला संघटना)

प्र.५.(ब) खालील विधाने चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

१. सामाजिक चळवळींचे भिन्न प्रकार असतात.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. सामाजिक चळवळींचे वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे वेगवेगळ्या प्रकारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. हे चळवळीची व्याप्ती, उद्दिष्टे व प्रचलन यांवर आधारित आहेत.

ii. सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रज्ञ डेव्हिड ॲबरले यांनी परिवर्तनाचे लक्ष्य गट आणि व्याप्ती या दोन निकषांवर आधारित सामाजिक चळवळींना चार प्रकारांत विभागले आहे. हे प्रकार म्हणजे : पर्यायी सामाजिक चळवळी, सुधारात्मक सामाजिक चळवळी, मुक्तिदायी सामाजिक चळवळी आणि क्रांतिकारक सामाजिक चळवळी.

iii. हर्बर्ट ब्लूमर यांनी सामाजिक चळवळींचे तीन मुख्य श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले आहे ते म्हणजे, सर्वसाधारण सामाजिक चळवळी, विशिष्ट सामाजिक चळवळी आणि अभिव्यक्तित्मक सामाजिक चळवळी.

२. महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. [मार्च २०२०]

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्रियांचे प्रश्न जसे-शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह प्रतिबंधन यांसाठी काम केले.

ii. त्यांच्याबरोबर त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुलें यांनीही स्त्री शिक्षण व स्त्री मुक्तीकरता कार्य केले.

iii. मुलींची पहिली शाळा महात्मा फुले यांनी पुण्यात १८४८ मध्ये सुरू केली.

३. ब्रिटिश काळाचा स्त्री-चळवळीवर प्रभाव पडला नाही.

उत्तर: चूक

कारणे:

i. स्त्री-चळवळीचा सर्वसाधारण उद्देश आणि तत्त्वांवर ब्रिटिशांचा प्रभाव होता.

ii. विचार आणि दृष्टिकोनातील उदारमतवादामुळे महिला शिक्षित होण्यास उद्युक्त झाल्या.

iii. यापैकी बहुतेक महिला लाभार्थी उच्च जातीतील होत्या; तरी ब्रिटिश कालखंडात मानव कल्याणकारी उद्देशाने या चळवळीला पाठबळ मिळाले.

४. 'टूवर्डस इक्वालिटी' (समानतेच्या दिशेने) या अहवालातून कामगारांचे प्रश्न मांडण्यात आले.

उत्तर: चूक

कारणे:

i. भारतातील महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी स्थापन केलेल्या समितीने आपला अहवाल सन १९७४ मध्ये प्रकाशित केला.

ii. 'टूवर्डस इक्वालिटी' (समानतेच्या दिशेने) या अहवालातून महिला दखलपात्र नसल्याचे, पुरुषप्रधानतेचे आणि महिलांवरील हिंसाचाराचे मुद्दे मांडण्यात आले.

Sample Content

iii. या अहवालात स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजातील महिलांविरुद्धचे भेदभाव आणि शोषण अधोरेखित करण्यात आले. यामुळे, हा अहवाल महत्त्वाचा मानला जातो.

iv. या अहवालाने स्त्रियांच्या संबंधित अनेक मुद्द्यांचे सर्वेक्षण व आढावा यशस्वीरित्या घेतला. तसेच, स्त्रियांसंबंधित अनेक समस्या व मुद्दे अस्पर्शित असल्याची वस्तुस्थिती मांडली.

५. कामगारांच्या असंतोषाचे प्रतिबिंब १९१८ ते १९२० या कालावधीतील अनेक संपांच्या रूपाने दिसून आले.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. पहिल्या महायुद्धानंतर वस्तूंच्या किमती व नफा वाढला; मात्र कामगारांच्या रोजगाराची व कामाची परिस्थिती सुधारली नाही. यामुळे, कामगारांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

ii. या काळात मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर, मद्रास (चेन्नई) येथील कापड गिरणी कामगार, कानपूरची लोकर गिरणी, कलकत्त्याच्या जूट गिरण्या, जमशेदपूरची स्टील कंपनी, मुंबई व जबलपूरमधील रेल्वे कामगार आणि मुंबईचे गोदी कामगार यांची निदर्शनेही झाली.

iii. यांपैकी बहुतेक संप उत्स्फूर्तपणे केले गेले. तसेच, बहुतांश संप हे रोजगार आणि वेतन अशा कारणांशी संबंधित होते.

६. भारतातील कामगार चळवळीवर महामंदीचा विपरीत परिणाम झाला.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. या काळात संपांचे प्रमाण वाढले आणि कामगार संघर्ष अधिक तीव्र करण्यात मुझफ्फर अहमद आणि श्रीपाद अमृत डांगे या नेत्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

ii. वैचारिक पार्श्वभूमी ... विभागलेल्या कामगार संघटनांची संख्या ...

iii. एआयटीयूसी आणि एनटीयूएफच्या एकत्रित प्रयत्नांनीही कामगार संघटनांमध्ये समन्वय साधणे शक्य झाले नाही; ... संघटनांमधील तणाव आणि वैर कायम राहिले.

७. राजकीय पक्ष आणि कामगार संघटना हे एकमेकांशी संबंधित होते.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. प्रत्येक प्रस्थापित राजकीय पक्षाने कामगारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तसेच आपली मतपेढी वाढवण्यासाठी स्वत:ची कामगार संघटना विकसित केली.

ii. राजकीय पक्ष जेवढा मोठा तेवढेच त्यांचे कामगारांवरही अधिक वर्चस्व असा याचा अर्थ होता.

iii. त्याचप्रमाणे जर पक्षात फूट पडली, तर संघटनांचे विभाजन होऊ लागले. उदा. जेव्हा कम्युनिस्ट शाखा सीपीआय आणि सीपीएममध्ये विभागली गेली, तेव्हा कम्युनिस्ट शाखेने सीपीआय हाती घेतली आणि सीपीएमने भारतीय कामगार संघटना (सीआयटीयू) नावाची स्वतंत्र संस्था स्थापन केली.

८. किसान सभांचा उदय होण्याच्या टप्प्यात शेतकरी ... भारताच्या विविध भागांत पसरला.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. पंजाबमध्ये राजा महेंद्र प्रताप यांच्या नेतृत्वात शेतकरी चळवळ उफाळून आली. ... पंजाबमध्ये ... शेतकरी आणि शेतमजूर यांना ... महत्त्वाची भूमिका बजावली.

ii. गुजरातमधील ... या ... महात्मा गांधींनी ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात गरीब शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचे नेतृत्व केले.

iii. दक्षिण पट्ट्यात (उदा. आंध्र प्रदेश) वन कायद्याविरुद्ध संघर्ष सुरू ...

९. भारतातील पर्यावरण चळवळ आपल्या अभिमुखता आणि उद्दिष्टांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे म्हटले जाते.

उत्तर: बरोबर

कारणे:

i. इतर चळवळींचे लक्ष्य विशिष्ट किंवा मर्यादित असते; परंतु भारतातील पर्यावरण चळवळीचे लक्ष्य संपूर्ण मानवतेचे कल्याण हे आहे.

ii. या चळवळीचे उद्दिष्ट हे व्यापक व सर्वसमावेशक आहे. आदिवासी, शेतकरी आणि स्त्रिया अशा दुर्लक्षित गटांना पर्यावरण चळवळीने आपल्या कक्षेत सामावून घेतले आहे.

iii. पर्यावरण जतनाचा विषय मांडण्यासाठी या चळवळीने अहिंसक; परंतु दृढनिश्चित मार्ग अवलंबला आहे.

iv. या चळवळीने सरकारला पर्यावरणविषयक धोरणे तयार करताना आणि कायदे अमलात आणताना सामूहिक हिताचा आधार घेण्यास भाग पाडले आहे.

प्र.६. आपले मत नोंदवा.

***१. सामाजिक चळवळींद्वारे सामाजिक वास्तवाचे भान आणण्याचे महत्व स्पष्ट करा.**

उत्तर:

i. समाजासमोरील असलेल्या आव्हानांना सामाजिक समस्या असे म्हटले जाते. जेव्हा या आव्हानांच्या विरुद्ध व्यक्तीचा गट, सामूहिक स्वरूपात सातत्यपूर्ण कार्यरत असतो तेव्हा त्या प्रक्रियेस सामाजिक चळवळ म्हटले जाते.

Sample Content

ii. सामाजिक चळवळीचे लक्ष्य सामाजिक बदल घडवून आणणे हे असते आणि या बदलाला सामाजिक चळवळीचा हातभार लागतो.
उदा. स्त्रियांवरील घरगुती हिंसाचाराच्या घटना विरोधात झालेल्या स्त्री चळवळीचे घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा २००५ हे फलित आहे.

iii. अपेक्षित सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सामाजिक आव्हाने सामूहिक स्वरूपात हाताळली जाणे आवश्यक असते. यामुळे, सामाजिक प्रश्नांचे गांभीर्य लक्षात येते व ते सोडवण्यासाठी अधिक परिणामकारक कृती करता येते.

iv. याचाच अर्थ सामाजिक चळवळी सामाजिक वास्तवाचे भान करून देण्यासाठी व सामाजिक कल्याण साधण्याचे कार्य करत असतात.

२. औद्योगिक कलह कायद्याचा कामगारांना फायदा झाला असे तुम्हांला वाटते का?

उत्तर: होय.

i. मला असे वाटते, की १९४७ च्या औद्योगिक कलह कायद्यामुळे औद्योगिक शांतता सुनिश्चित झाली आहे.

ii. या कायद्याद्वारे कलहांची तपासणी तसेच, त्यावर तोडगा काढण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करण्यात आली.

iii. समेट, लवाद आणि न्यायालयीन निवाडा यां... वापरून या कायद्याद्वारे कामगा... व व्य...थापन...ल संघर्ष कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आ...

iv. म्हणूनच, या कायद्यामुळे कामगा... फायद... ...ला असून औद्योगिक सुसंवाद सुनिश्चि... झाला ...हे ...से मला वाटते.

***३. पर्यावरणीय अभ्या...क्रमामु... तुम... वर्तनावर काही परिणाम झाल... आहे ...?**

उत्तर: होय, पर्यावर... अभ्यास...मुळे माझ्या वर्तनावर झालेला परि... ...लीलप्र...े आहे :

i. प...वरण... ...्यासक्रमामुळे मला वेगाने होणाऱ्या पर्याव...ाच्या ...हासाची जाणीव झाली आहे.

ii. ...ळे, मला या प्रश्नाचे गांभीर्य आणि याचे भविष्यकालीन प...ाम समजून घेण्यास मदत झाली आहे.

iii. ...आपल्या मातेसमान निसर्गसृष्टीचे संरक्षण करण्यासाठी ठोस कृती करण्याची हीच वेळ आहे याची जाणीव मला झाली आहे.

iv. पर्यावरणीय अभ्यासक्रमामुळे वैयक्तिक पातळीवर मला प्लास्टिकचा वापर कमी करणे तसेच, वनीकरण उपक्रमांमध्ये सहभागी होणे या गोष्टींसाठी प्रेरित केले आहे.

प्र.७. पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. कामगार चळवळीचे विविध टप्पे सांगून कामगारांच्या समस्या आणि कामगार चळवळीचा प्रभाव स्पष्ट करा.

उत्तर:

i. कामगार चळवळ ही मुख्यत्वे चार टप्प्यांत विभा... जाऊ शकते.

अ. कामगार चळवळीचा उदय (१८५० ते १९१८)

ब. दबाव गटांचा उदय (१९१८ ते १९४७)

क. इंटकची भूमिका (१९४८ ते १९६०)

ड. चळवळींचे एकत्रीकरण आ... विवि...रण (१...६० नंतरचा कालावधी)
१९७० नंतर कामग... चळ...ची ग...मदावली.

ii. कामगारांच्या स...

अ. औद्यो...कीकर... ...ळे ...डवलदार (कारखाना मालक) आणि ...ामगार अ... दोन वर्ग उदयास आले.

ब. कामगारा... ...ाढीव काम करून घेणे, कमीत कमी पगार देणे, ...मकाजाचे तास वाढवणे, पदोन्नतीस विलंब करणे, रोजग...ात कपात करणे, कामाच्या ठिकाणच्या सुविधांचा ...भाव या प्रकारांनी कामगारांचे शोषण केले जाऊ लागले.

क. पहिल्या महायुद्धानंतरही कामगारांच्या रोजगाराची आणि कामाची परिस्थिती सुधारली नाही. ज्यामुळे, कामगारांमध्ये असंतोष आणि अशांतता निर्माण झाली.

ड. १९४७ मध्ये काँग्रेसची सत्ता आल्यावर कामगार संघटनांच्या उपक्रमांचे परीक्षण सुरू झाले. यामध्ये कामगार संघटनांच्या कामामध्ये होत असलेल्या सरकारच्या हस्तक्षेपावर टीका करण्यात आली.

इ. १९६० च्या दशकात वेतन, बोनस आणि ओव्हर टाइमशी संबंधित कामगारांच्या तक्रारी होत्या.

फ. जसजशी औद्योगिक प्रगती होऊ लागली कामगाराची बढती, संधींचा अभाव, कामगारांचा सन्मान इत्यादी बाबींना महत्त्व प्राप्त झाले.

ग. १९६० दरम्यान आर्थिक मंदीमुळे व्यवस्थापनांनी कामगारांच्या मागण्या नाकारण्यास सुरुवात केली.

iii. कामगार चळवळीचा प्रभाव

अ. शापूरजी बेंगाली यांच्या प्रयत्नांमुळे १८८१ मध्ये पहिला कारखाना कायदा लागू झाला.

ब. नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली २३ सप्टेंबर १८८४ रोजी 'बॉम्बे मिल हँडस्' असोसिएशन ही देशातील पहिली कामगार संघटना स्थापन झाली.

Sample Content

क. दुसऱ्या टप्प्यात अनेक समाजधुरिणांनी कामगारांमधील असंतोष कमी करण्यासाठी कल्याणकारी उपाययोजना अंमलात आणल्या.

ड. कामगार संघटनांचा दबाव गट म्हणून उदय झाला. भारतातील कामगार संघटनेची चळवळ अधिक सुसंघटित झाली.

इ. ऑक्टोबर १९२० मध्ये आयोजित केलेल्या ६४ कामगार संघटनांच्या प्रतिनिधींच्या परिषदेचा परिणाम म्हणून लाला लजपत राय यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय कामगार संघटना काँग्रेसची (एआयटीयूसी) स्थापना झाली.

फ. १९२६ मध्ये सरकारने संमत केलेल्या इंडियन ट्रेड युनियन ॲक्ट मुळे सर्व नोंदणीकृत संघटनांना घटनात्मक मान्यता देण्यात आली.

ग. डाव्या विचारसरणीच्या उदयामुळे कामगारवर्गाला भांडवलशाही रचनेच्या विरोधात संघटित होण्याची पार्श्वभूमी निर्माण झाली.

ह. कामगार संघटनांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी नॅशनल ट्रेड युनियन फेडरेशन (एनटीयूफ) ची स्थापना करण्यात आली.

ज. १९४७ मध्ये, इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन काँग्रेस (इंटक) ची स्थापना करण्यात आली.

ल. १९४८ मध्ये, हिंदू मजदूर सभेची (एचएमएस) स्थापना करण्यात आली.

म. एचएमएस च्या तत्त्वांशी सहमत नसलेल्यांनी १९४९ मध्ये युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस (यूटीयूसी) ची स्थापना केली.

न. १९५५ मध्ये भारतीय मजदूर संघ (बीएमएस)ची स्थापना करण्यात आली.

प. १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीस कामगारांना कामाचा मोबदला, कामाची परिस्थिती इत्यादींबाबत लढा देण्यात कामगार चळवळ यशस्वी ठरली.

ब. १९४७ मध्ये, औद्योगिक शांतता व सुसंवाद सुनिश्चित करण्यासाठी औद्योगिक कलह कायदा लागू करण्यात आला.

स. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीतही १९७० च्या दशकापर्यंत चळवळीने कामगारांचे हितसंबंध जपण्याचे आणि त्यांच्या समस्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे आश्वासक काम केले.

***२. 'समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक चळवळी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात' या विधानाच्या संदर्भात, आपण अभ्यासलेल्या कोणत्याही दोन भिन्न सामाजिक चळवळी निवडा आणि त्यावर टिप्पणी द्या :**

i. चळवळींशी संबंधित महत्त्वाचे मुद्दे

ii. चळवळींमुळे भारतीय समाजात कसे बदल घडून आले?

उत्तर:

i. सामाजिक चळवळ

पर्यावरणीय चळवळ : नर्मदा बचाओ आंदोलन

अ. संबंधित समस्या

नर्मदा नदीवर सरदार सरोवर प्रकल्प उभारल्यामुळे निवासींची (आदिवासी व ग्रामीण लोकांची) उदरनिर्वाहाची व्यवस्था नष्ट होऊन ते विस्थापित होण्याचा धोका निर्माण झाला.

ब. महत्त्वाचे मुद्दे

१. १९८५ मध्ये, मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली नर्मदा बचाओ आंदोलन (एनबीए) ही संघर्ष चळवळ उभारण्यात आली.
२. ही एक आंतरराष्ट्रीय चळवळ बनली.
३. ऑक्टोबर १९९४ मध्ये, मेधा पाटकर यांनी महाराष्ट्र, गुजरात आणि मध्य प्रदेश या तीन राज्य सरकारांवर दबाव आणण्यासाठी बेमुदत धरणे आंदोलन केले.
४. या चळवळीने वीज निर्मितीच्या पर्यायी पद्धती तसेच, विस्थापितांचे योग्य पुनर्वसन या मागण्या पुढे केल्या.

क. बदल

१. नर्मदा बचाव आंदोलनाद्वारे शाश्वत विकासाचा मुद्दा ऐरणीवर आला.
२. विकासाबद्दलच्या धोरणात्मक निर्णयाची वैधता आणि तिची उपयोगिता यांवर या आंदोलनाने प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.
३. आधुनिकतावादी समाज आपल्या मागण्या आणि आवश्यकतांमध्ये जे बदल करत आहेत त्यानुसार पर्यावरणीय चळवळींनादेखील नवे आयाम प्राप्त होत आहेत.

ii. सामाजिक चळवळ

पर्यावरणीय चळवळ : चिपको चळवळ

अ. महत्त्वाचे मुद्दे

१. चिपको म्हणजे 'झाडाला आलिंगन देणे' ही अनोखी चळवळ अमृतादेवी यांनी सुरू केली.
२. गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वांनुसार लढले गेलेले हे आंदोलन महिलांच्या सक्रीय सहभागासाठी ओळखले जाते.

Sample Content

३. हिमालयीन प्रदेशातील चामोली जिल्ह्यात मार्च १९७३ मध्ये सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीची सुरुवात झाली.

ब. संबंधित समस्या

१. चामोली जिल्ह्याचा बहुतांश भाग जंगलांनी व्यापलेला असून तेथील रहिवाशांचे राहणीमान जंगलसंपदेशी निगडित आहे; मात्र जंगलाच्या असंयुक्तिक वापराची परिणती जंगलतोड होण्यात झाली.

२. औद्योगिकीकरण आणि विकासाच्या प्रक्रिया यांमुळे दळणवळणांच्या साधनांमध्ये सुधारणा झाली.

३. विकासकामांनी जंगलातील मूळ रहिवाशांच्या हक्कावर गदा आणली.

४. आपल्या उदरनिर्वाहाचे साधन नष्ट होताना पाहून मूळ रहिवाशी संतप्त झाले आणि या चळवळीची सुरुवात झाली.

५. एप्रिल १९७३ मध्ये, जेव्हा मंडल या गावी त्यांना राज्यसरकारने दिलेली जंगलाची जागा मोकळी करण्यासाठी आणि झाडे तोडण्यासाठी कंत्राटदार आणि कामगार पोहोचले, तेव्हा त्यांचा प्रतिकार आणि निषेध करण्यासाठी रहिवाशांनी झाडांना मिठी मारली.

क. बदल

१. हा निषेध इतक्या मोठ्या प्रमाणावर घडून आला की सरकारी अधिकाऱ्यांना माघार घ्यावी लागली.

२. ही घटना जंगलतोडीविरुद्ध निषेध करणाऱ्या अनेक गटांचे मनोबल वाढविणारी ठरली.

३. शेतकरी चळवळीतील विविध टप्प्यांशी संबंधित महत्त्वाचे मुद्दे स्पष्ट करा.

उत्तर:

i. प्राथमिक कालखंडातील असंतोष (१८५७ ते १९२१)

अ. ए.आर. देसाई, डॉ. धनागरे यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी या कालखंडातील शेतकरी व शेतमजुरांच्या ब्रिटिश सरकारविरुद्धच्या संघर्षांच्या मालिकेचे दस्तऐवजीकरण केले आहे.

उदा. सावकारविरोधी डेक्कन उठाव, जमीनदारी विरोधातील बंगाली कुळांचा उठाव, सावकारीविरुद्धचा पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा संघर्ष.

ब. १९१७-१८ मध्ये नॅशनल काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली हे दोन मोठे शेतकरी संघर्ष घडून आले.

क. नीळ बागायतदारीविरुद्ध बिहारमधील चंपारण्य संघर्ष, पीक नासाडीच्या पार्श्वभूमीवर महसूल जमा करण्याविरोधातील कैरा येथील शेतमजुरांचा संघर्ष या काळात झाले.

ड. काँग्रेसने शेतकऱ्यांच्या तक्रारी व त्यांच्या मागण्यांची दखल घेण्यासाठी शेतकरी समित्यांची स्थापना केली.

ii. किसान सभांचा उदय (१९२२ ते १९४६)

अ. बंगाल, पंजाब आणि उत्तर प्रदेश येथे १९२६-२७ मध्ये अनेक किसान सभा आयोजित केल्या गेल्या.

ब. बारडोली जिल्ह्यात (गुजरात) शेतकरी वर्गाचे १९२८-२९ आणि १९३०-३१ मध्ये एका पाठोपाठ एक असे दोन संघर्ष सुरू झाले.

क. १९३० मध्ये या चळवळीस चालना मिळाली. पहिली किसान काँग्रेस १९३५ मध्ये आयोजित करण्यात आली. ज्यात शेतकऱ्यांचा संताप आणि असंतोष यांची दखल घेण्यात आली.

ड. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या लखनऊ अधिवेशनात एप्रिल १९३६ मध्ये अखिल भारतीय किसान सभा (एआयकेएस) ची स्थापना झाली.

इ. शेतकरी संघर्ष भारताच्या इतर भागांत पसरत गेला. याच टप्प्यात शेतकऱ्यांची स्थिती अधिकच बिघडत गेली. ज्याची परिणती अनेक बंडस्वरूप उठाव आणि निषेधात्मक आंदोलनांच्या मालिकेत झाली.

iii. स्वातंत्र्योत्तर कालावधी

अ. या काळात नव्या वैचारिक परिप्रेक्ष्यांचा चळवळीवर प्रभाव पडला.

ब. १९७० मध्ये स्वातंत्र्योत्तरकाळातील शेतकरी चळवळीचा उदय झाला. पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक आणि तमिळनाडू या राज्यांमध्ये सर्वप्रथम शेतकऱ्यांमधील असंतोष व्यक्त होऊ लागला. शेतकऱ्यांनी राजकीय पक्षांच्या पाठबळाशिवाय आपले गट तयार करण्यास सुरुवात केली.

क. १९६० आणि ७० मध्ये चळवळ अधिक सुसंघटित बनली. चरणसिंग हे शेतकरी संघर्षातील एक महत्त्वाचे नाव बनले. त्यांनी टोकाचे यांत्रिकीकरण आणि औद्योगिकीकरण यांना विरोध केला आणि शेतात कमी भांडवलाच्या गुंतवणुकीच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला.

ड. नवी दिल्ली येथे १९७३ मध्ये शेतकऱ्यांचे अधिवेशन आयोजित करण्यात आले.

इ. चरणसिंग यांनी १९७४ मध्ये भारतीय क्रांती दल (बीकेडी)आणि भारतीय लोक दल (बीएलडी) या संघटनांची स्थापना केली.

फ. सरकारकडे २० कलमी मागण्यांची सनद सादर करणारे आणखी एक अधिवेशन १९७८ मध्ये भरवण्यात आले.

Sample Content

ग. १९८० मध्ये शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी संघटना आणि एम.डी. ननजुंडास्वामी यांच्या नेतृत्वात कर्नाटक राज्य रयत संघ यांची स्थापना करण्यात आली. या संघटना शेतकरी चळवळीतील मैलाचा दगड ठरल्या.

ह. मार्च २०१८ मध्ये महाराष्ट्रातील विविध भागांतील शेतकऱ्यांनी आपल्या तक्रारी आणि निराशा सरकारकडे व्यक्त करण्यासाठी एकत्र येत लाँग मार्च करत मुंबई येथील मंत्रालयाकडे कूच केले. यावेळेस 'शेतकऱ्यांचा संप' या संज्ञेचा प्रथमच उल्लेख करण्यात आला.

ज्ञानाचे उपयोजन

[**टीप:** यामध्ये विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे ही व्यक्तिनिष्ठ असल्याने इथे दिलेली उत्तरे संदर्भादाखल दिलेली आहेत. विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या कृती/उपक्रम स्वत:हून करून पाहणे अपेक्षित आहे.]

कृती

१. लघु गट चर्चा : पाच ते सात विद्यार्थ्यांचा एक असे गट करावे. आपण आपले गाव, नगर किंवा परिसरातील विविध प्रकारचे सामाजिक अन्याय अधोरेखित करून त्यांची यादी तयार करा. अन्याय दूर करण्यासाठी कार्य करणाऱ्या, तसेच अन्यायाबद्दल जागरूकता निर्माण करणाऱ्या विविध संस्थांची नावे शोधा. (उदा. दिव्यांग किंवा स्थलांतरितांच्या समस्या)

(पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.७३)

उत्तर: विद्यार्थी खालील मुद्द्यांच्या आधारे चर्चा करू शकतात.

सामाजिक अन्यायाचे प्रकार	हे अन्याय नाहीसे करणाऱ्या संस्था
स्त्रियांना मिळणारी असमान वागणूक	अक्षर केंद्र
एलजीबीटी समाजास मिळणारी असमान वागणूक	हमसफर ट्रस्ट
वृद्धांना दिली जाणारी असमान वागणूक	हेल्प एज इंडिया
मुलांना दिली जाणारी असमान वागणूक	चाइल्ड लाइन इंडिया फाऊंडेशन

[टीप: वरील तक्ता सर्वसमावेशक नाही. विद्यार्थी स्वत: संशोधन करून इतर सामाजिक अन्याय व त्यासाठी कार्यरत संस्था यांबाबत अधिक माहिती मिळवू शकतात.]

२. आपल्या परिसरातील महिलांचे गट / स्वयंसेवी संस्था (उदा. अंगणवाडी महिला शिक्षक, समलिंगी महिला, दलित महिलांचे गट, मुस्लिम महिला संघटना) यांची माहिती घ्या. त्यांच्या कार्याबद्दल जाणून घेऊन त्यांच्या संस्थेस भेट द्या. आपण त्यांच्या सदस्यांची किंवा स्वयंसेवकांची मुलाखत घेऊन त्यांच्या कार्याचे स्वरूप, त्यांचा लोकभिमुख कार्यक्रम, त्यांना येणाऱ्या अडचणी याबद्दल माहिती घेऊन आपले निष्कर्ष वर्गात सादर करून त्यावर चर्चा करा. (पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.७५)

उत्तर: विद्यार्थी खालील काही स्त्रियांच्या गटांचा किंवा स्वयंसेवी संस्था यांचा या उपक्रमासाठी विचार करू शकतात:

i. सोसायटी फॉर न्यूट्रिशन, एज्युकेशन अँड हेल्थ ॲक्शन (स्नेहा), मुंबई.

ii. स्वाधार, पुणे.

iii. मधुरा वुमन एमपॉवरमेंट अँड वेलफेअर ट्रस्ट, नाशिक.

iv. दिलासा जनविकास प्रतिष्ठान, औरंगाबाद.

३. सहा विद्यार्थ्यांचे एक असे गट तयार करा. आपल्या परिसरातील किंवा प्रदेशातील कामगारांच्या चळवळींची माहिती जमवा. १२ स्लाइडचे पॉवरपॉईंट सादरीकरण करा. चळवळीची सुरुवात कशी झाली, चळवळींशी संबंधित महत्त्वपूर्ण व्यक्ती, त्यांचे मोठे योगदान किंवा यश, त्यांच्यासमोरील आव्हाने यांबद्दल माहिती एकत्र करा. वर्गात आपली पॉवरपॉईंट सादरीकरण सादर करा; सर्व गट सदस्यांनी किमान दोन स्लाइड्सवर चर्चा करावी. सादरीकरणानंतर प्रश्नोत्तर सत्र होऊ शकते.

(पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.७८)

उत्तर: विद्यार्थ्यांनी वरील कृती स्वत: करणे अपेक्षित आहे.

[**टीप:**
विद्यार्थ्यांनी कामगार चळवळीतील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान अभ्यासण्याकरता शेजारील Q. R. Code स्कॅन करावा.]

४. मागील वर्षातील शेतकरी आत्महत्यांशी संबंधित वृत्तपत्रातील, तसेच नियकालिकातील लेख संकलित करा. आपल्या वर्गाच्या बुलेटिन बोर्डवर ही माहिती सादर करा. (पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.८०)

उत्तर: वरील कृती विद्यार्थ्यांनी स्वत: करणे अपेक्षित आहे.

[**टीप:**
जून महिन्यातील शेतकरी आत्महत्येशी संबंधित एक वृत्त वाचण्याकरता शेजारील Q. R. Code स्कॅन करावा.]

Sample Content

५. **i. तुम्ही ग्रेटा थनबर्ग विषयी ऐकले आहे का? तिच्या आंदोलनाच्या प्रभावाविषयी चर्चा करा.**

ii. शिल्पा बल्लाळ यांची 'लकीर के इस तरफ' ही फिल्म पाहा. त्यावर वर्गामध्ये चर्चा करा.

(पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.८३)

उत्तर:

i. ग्रेटा थनबर्ग ही हवामान बदल या विषयावर कार्यरत स्विडीश कार्यकर्ती आहे. तिने जगभरातील सात दशलक्षाहून अधिक मुलांना हवामानाच्या आरोग्यासाठी संपावर जाण्यासाठी प्रेरित केले आहे.

> **टीप:**
> पर्यावरणाच्या संरक्षणा संदर्भातील ग्रेटा थनबर्ग हिच्या कार्याचा व्हिडिओ पाहण्यासाठी Q. R. Code स्कॅन करावा.

ii. 'लकीर के इस तरफ' हा चित्रपट सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांमुळे नर्मदा बचाओ आंदोलन कसे सुरू झाले यावर प्रकाश टाकतो.

> **टीप:**
> 'लकीर के इस तरफ' चित्रपट पाहण्यासाठी Q. R. Code स्कॅन करावा.

उपक्रम

*१. • **कोणतेही ५ संवर्धन उपक्रम निवडा. (उदा. गो ग्रीन, जंगल वाचवा, आरे वाचवा, पर्यावरणस्नेही गणेशोत्सव इत्यादी.)**

• **त्यांचे लक्ष्य, उद्दिष्ट आणि कार्यक्रम... रूपरेषा यांबद्दल वर्गात गट सादरीक... ...ा.**

• **त्यानंतर वर्ग चर्चा किंवा गृहपाठ दिल... ...ावा.**

उत्तर:

i. **ट्रॅश 2 कॅश :** हा अ... ...कल्प... ...गहे ज... टाकाऊ पदार्थांपासून नवीन तंत... ...यार के... ...ातात.

ii. **प्लास्टिक बंदी** ... ...नेक श... ...नी प्लास्टिक बंदी लागू करून प्लास्टिकच्या वापरा... ...ायदेशीर प्रतिबंध केला आहे.

iii. **सेंद्रिय ...ेती :** ... ...र्गीक ...विक खते आणि कीटक नियंत्रण ...द्धत... ...ारे सेंद्रिय ...ेती केली जाते.

iv. **डिजि...ल ...किंग :** डिजिटल बँकिंगमुळे कागदरहित व्यवह... करणे शक्य झाले आहे.

v. **...छ गंगा मिशन :** गंगा नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता राखण्याचे या मिशनचे उद्दिष्ट आहे.

सराव चाचणी

वेळ : १.३० तास **एकूण गुण: २५**

प्र.१. प्रत्येक विधा... वाचा ...णि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा. **[३]**

संज्ञा
...ारल ...दवी, ...ा पाटकर, सीटीयूओ, भारतीय मजदूर संघ, लॉरेन्झ वॉन स्टीन.

१. भारतातील सर्वांत मोठी कामगार संघटना.

२. नर्मदा बचाओ आंदोलनाचे नेतृत्व

३. सामाजिक चळवळ या संज्ञेचा सर्वप्रथम वापर यांनी केला.

प्र.२. टिपा लिहा. (कोणतीही एक) **[४]**

१. गिरणी कामगारांचा संप

२. सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये.

Sample Content

प्र.३. संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.(कोणतीही एक) **[४]**

१. १९ व्या शतकातील स्त्री-वादी चळवळीपुढील महत्त्वपूर्ण आव्हाने.

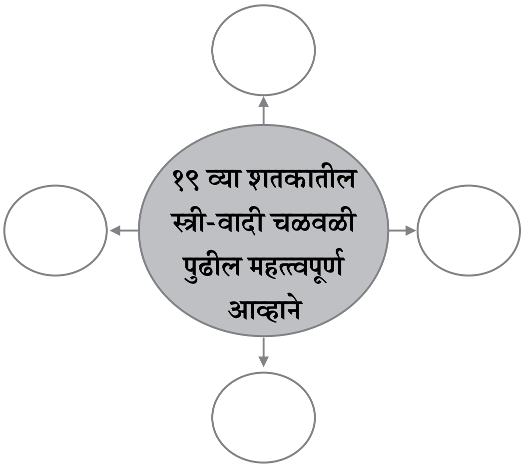

२. ब्रिटिश सरकारने स्त्रियांसाठी केलेले कायदे

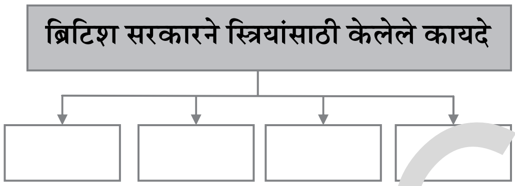

प्र.४. आपले मत नोंदवा (कोणतेही एक) **[४]**

१. पर्यावरणीय अभ्यासक्रमामुळे तुमच्या वर्तनावर काही परिणाम ला आहे का

२. सामाजिक चळवळींद्वारे सामाजिक वास्तवाचे भान आणण्याचे मह स्पष्ट करा.

प्र.५. पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोण ही एक) **[१०]**

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतक चळवळ ष्ट रा.

२. चिपको आंदोलन स्पष्ट करा.

सराव चाचणीची उत्तरे पाहण्याकरता विद्यार्थ्यांनी सोबत दिलेला **Q. R. Code** स्कॅन करावा.

Sample Content

AVAILABLE NOTES FOR STD. XI & XII:

SCIENCE

Perfect Series:

For students who want to excel in board exams and simultaneously study for entrance exams.

- Physics Vol. I
- Physics Vol. II
- Chemistry Vol. I
- Chemistry Vol. II
- Mathematics & Statistics Part - I
- Mathematics & Statistics Part - II
- Biology Vol. I
- Biology Vol. II

Precise Series:

For students who want to excel in board exams.

- Physics
- Chemistry
- Biology

Additional Books for Std. XII Science:

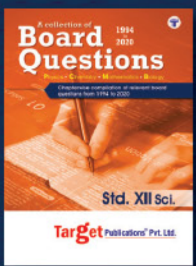

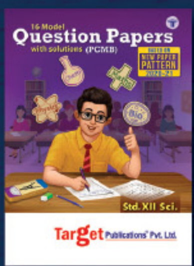

COMMERCE

Smart Notes:

- Book-Keeping and Accountancy
- Book Keeping and Accountancy (Practice)
- Economics
- Organisation of Commerce and Management
- Secretarial Practice
- Mathematics and Statistics - I
- Mathematics and Statistics - II

ARTS

- History
- Geography
- Political Science
- Psychology
- Sociology

Books available for MHT-CET, NEET & JEE

Languages:

- English Yuvakbharati
- Hindi Yuvakbharati
- Marathi Yuvakbharati

OUR PRODUCT RANGE

Children Books | School Section | Junior College

Degree College | Entrance Exams | Stationery

BUY NOW

Target Publications® Pvt. Ltd.

Transforming lives through learning.

Address:
2nd floor, Aroto Industrial Premises CHS,
Above Surya Eye Hospital, 63-A, P. K. Road,
Mulund (W), Mumbai 400 080

Tel: 88799 39712 / 13 / 14 / 15

Website: www.targetpublications.org

Email: mail@targetpublications.org

Explore our range of STATIONERY